

Braylca Azərbaycan əlifbası

Bu əlifbaya düzəlişlərlə keçidin müzakirəsinə ehtiyac var

Yazı insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olan səsli dili müəyyən qaydalarla ifadə edən şərti işarələr, yəni yazı vahidləri - yazılar toplusudur. O, insanların çox böyük ehtiyac duyduğu uzaq məsafəli və nəsilərarası əlaqələri gerçəkləşdirəndəki baş vermiş misilsiz inkişafın başlıca dayaqlarından biridir.

Müxtəlif şəkilli yazı vahidləri - yazılar gözlə və barmaq oxunduğuna görə, müasir yazı bu iki növə ayrılır: görün yazısı; brayl yazısı.

Görün yazısının görünən yazıları xətti və nöqtəlidir. Bu yazı gözləri görəndə əksər insanların gözlə oxuduqları kütləvi yazıdır. O, əşyavi, piktoqrafik, ide- oqrafik və fonografik (hərflər) yazı mərhələlərindən ibarət uzun inkişaf yolu keçmişdir. Hazırkı hərflər yazıda hər fonemin bir hərfləri var.

Az insanın, o cümlədən minlərlə azərbaycanlının istifadə etdiyi köməkçi brayl yazısı isə ümumən 6 qabarıq nöqtəlidir. Bu yazı, qabarıq nöqtəli yazıları gözlə oxuya bilməyənlərin hissiyyətli barmaq ucları toxunanda oxunur. O, öz görkəmi bənisi fransız tiflopedaqoqu Lui Braylın xatirəsinə "brayl yazısı", qabarıq 6 nöqtəsi isə "brayl nöqtələri" adlanır.

Brayl nöqtələri düzbucaqlı damanın solunda (yazanda sağında) 1, 2, 3 və sağında (yazanda solunda) 4, 5, 6 sayılı olan nöqtələrdir. Məsələn:

Yaz	Oxu
④①	①④
⑤②	②⑤
⑥③	③⑥

Dəqiq yazılış izahları onlarla kodlaşdırılır. Məsələn: o .135 (oxu: o nöqtə 1, 3, 5), ö .246 (oxu: ö nöqtə 2, 4, 6) göstərir ki, o hərfləri 1-ci, 3-cü, 5-ci, ö isə 2-ci, 4-cü və 6-cı nöqtələrin qabardılması nəticəsində yazılır.

Törəmə brayl yazısı yaradıldığı 1829-cu, Azərbaycanda işləndiyi 1936-cı (başqa məlumata görə 1938-ci) ildən (3, 315; 2.512) əsas görə yazısından qaynaqlanıb, dili ifadə edir. Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, brayl yazılarının çoxu görün yazısındakı müxtəlif qrafikalı yazıların müvafiq yönlü variantlarıdır. Onların bir qismi bərpə edilmiş latın qrafikalı müasir Azərbaycan əlifbası ilə bağlıdır.

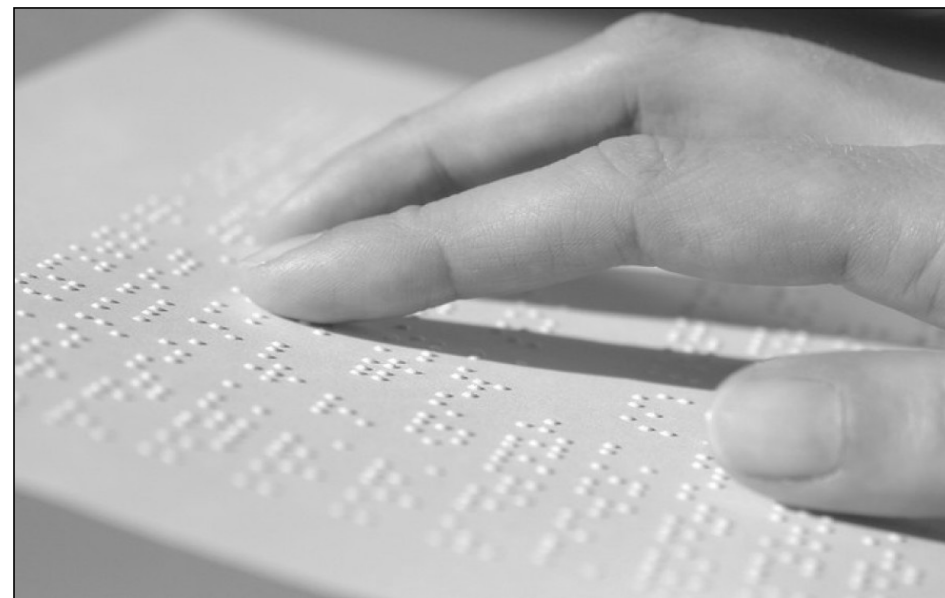
Uzun əsaslı elmi müzakirələrdən sonra xalqın tələbi ilə 25 dekabr 1991-ci ildə "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Qanun qəbul olunmuşdur. 1992-ci ildə türk və alman əlifbalari əsasında braylca latın yönlü Azərbaycan əlifbasını o vaxtki layihə üzrə müəyyənləşdirmişik. Yeni əlifbaya keçid ulu öndər Heydər Əliyevin imzaladığı "Dövlət dilinin Təbiiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanına əsasən 1 avqust 2001-ci ildə rəsmən başa çatmışdır.

Görün yazısındakı latın qrafikalı və braylca latın yönlü 32 hərflər latın köklü Azərbaycan əlifbasını təşkil edir.

Demək olar ki, bu Azərbaycan (az) əlifbası türk (tür), italyan (it), niderland (nid), norveç (nor), fransız (fr), katalon (kat), portuqal (por), alman (alm), isveç (isv), macar (mac), ispan (isp), qalisiya (qal), fin, island (isl), çex, ingilis (ing), latın (lat) əlifbalari kimi latın köklü əlifbalar əsasında braylca 2 düzəlişlə müəyyənləşir.

Latın köklü əlifbalarda ən geniş yayılmış 23 hərflər a,b,c,d,e,f,g,h,i,j,k,l,m,n,o,p,r,s,t,u,v,y və z türk, italyan, niderland, norveç, fransız, katalon, portuqal, alman, isveç, macar, ispan, qalisiya, fin, island, çex, ingilis və latın hərfləridir. Onlara Keniya və Uqandanın svahili əlifbasında da təsadüf olunur (6.193).

Bu 23 hərflər sonrakı 2 hərflər - x və q ilə birləşərək çex, ingilis və latın (əczaçılıq) əlifbalarına məxsusdur (6.29,175). Onlar alban, danimarka, xorvat, qrenland, litva, lüksemburq, malay, polyak, rumın, slovak, sloven əlifbalarında da geniş yayılmışdır (6.26, 32, 86, 88, 113, 122, 124, 165, 173, 194, 199).

Bu 25 hərflər sonrakı ü ilə birləşərək ispan və qalisiya (6.132,201), ö ilə birləşərək fin və island əlifbalarının 26 hərflərini (6.42,54) səciyyələndirir.

Aralarında ü hərfinin olduğu 26 hərflər ilə birləşərək alman, isveç, macar (6.182, 188,203), ç .12346 ilə birləşərək fransız, katalon, portuqal (6.172,180,197) əlifbalarının 27 hərflərini, ö və ç ilə birləşərək italyan, niderland, norveç (6.101,174, 190) əlifbalarının 28 hərflərini təşkil edir. Ö və ü hərfləri həm də eston və esperanto əlifbalari üçün səciyyəvidir (6.36,177).

Bu 28 hərflər 26-sı görün yazısında, 25-i isə braylca x və q hərflərini olmadığı türk əlifbasının tərkib hissəsidir (4.27-28; 6.204).

Vaşinqtonda ingiliscə çapdan çıxmış "Dünya braylı" kitabından görünür ki, italyan, niderland, norveç, fransız, katalon və portuqal hərfləri ç .12346 (6.101,172,174,180,190,197) türk və Azərbaycan əlifbalarında ç samitini bildirmək üçün ən münasib hərflərdir. Əvvəl fransız yazısında yaradıldığı üçün bu hərflər hər 2 yazının qrafik tərkibinə uyğundur.

Görün yazısında ç samitini hərfləri olmayan ingilis braylcasında ch hərflər birləşməsinə bildiren qovuşuq ç .16 hərfləri alınmış işləndiyi müasir Azərbaycan və türk braylcalarının (4.18,27; 6.7,204) qrafik tərkibinə uyğun gəlmişdir.

Bu hazırkı uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün ç .16 hərflərini görün və brayl yazılarında daha əvvəl işlənən ç .12346 hərflərlə əvəz etmək lazımdır. Bu kiçik zərur

ri düzəliş Azərbaycan braylcasında tək ç .12346 hərfinin özü ilə məhdudlaşdığı halda, türk braylcasında qovuşuq di .12346 hərfinin (4. 65) ç .12346 hərfinə, ç .16 (4,27; 6,204) hərfinin isə çoxixlək qovuşuq di .16 hərfinə çevrilməsini tələb edir.

Aralarında x, q deyil, ö, ü və ç .12346 hərflərini olduğu 26 hərflər digər 3 hərflər - ğ, ı, ş ilə birləşərək Azərbaycan dili və latın köklü əlifbası ilə ən sıx bağlı olan 29 hərflili türk əlifbasını təşkil edir (4,27-28; 6.204).

Azərbaycan və türk əlifbalarındakı ğ .126 braylca ərəb əlifbasının ğeyn .126 hərfləri ilə ortaq bir hərflərdir (6.7,204,166-168).Azərbaycan və türk dillərinin ərəb qrafikalı əski əlifbalari, 1920-ci ildə ərəb özüllü türk braylcasının mövcud olması (4.7), habelə indiki müvafiq ortaqlıq göstərir ki, ğ .126 hərfinin braylca qaynağı ərəb braylcasının ğeyn .126 hərfləridir.

Əski ərəb yazısındakı ayn (eyn) hərfləri və "həmzə" işarəsini sonrakı Azərbaycan yazılarında 2004-cü ilədək əvəz etmiş ' (apostrof) .12356 işarəsinin (5.101-103;

lənir. "Dünya braylı"nda həmin hərflər ç .16 ilə deyil, daha əvvəl yaradılmış ç .12346 hərflərlə, habelə kitabdakı ö,ü,ğ,ı və ş hərflərlə birləşərək Azərbaycan əlifbasının 31 alın-a hərflərini (6.7) təşkil edir. Ç .12346 cədvəldəki 32-ci ə .16 hərfinin Azərbaycan braylcasında bərpasına yol açır.

ASE-nin "Brayl" məqaləsindəki kiril köklü ə .16 (3.315) ç .12346 hərfinin olduğu latın köklü Azərbaycan əlifbasında da özünü doğruldur. Buna görə də ç .16 və ə .34 hərfləri cədvəldəki ç .12346 və ə .16 hərflərinə çevrilir. "Dünya braylı"ndakı ə .4,1 hərfləri (6.7) 2 damada çox yer tutduğuna, qazax braylcasındakı ə .345 hərfləri (6.78) isə çox nöqtəsi ilə yazı prosesini ağırlaşdırdığına görə, Azərbaycan braylcasının çoxixlək ə hərfləri üçün əlverişli deyil.

Ç .12346 və ə .16 hərfləri ilə bağlı zəruri düzəliş mənimsəmə və istifadə işlərini çətinləşdirmədiyi üçün asan tətbiq olunma imkanına malikdir.

Braylca latın yönlü Azərbaycan hərflərlə bağlı işlənir (6.7):

①④	böyük hərflər	.6
②⑤	işarəsi	
③⑥		

Bu işarə özündən sonrakı sözlərdə ilk, roma rəqəmlərində isə bütün hərflərin böyükliyünü bildirir. Məsələn:

①④ ① ① ①④
② ⑤
⑥ ③ ③⑥ ⑥ ③
Muğan
①④ ①④ ①④ ①④
②⑤ ②⑤ ②⑤ ②⑤
③⑥ ③⑥ ③⑥ ③⑥
III (üçüncü)

Latın yönlü Azərbaycan braylcasının defis (-), tire (-) və "Dünya braylı"nda qeyd alınmış durğu işarələridir (6.7)

Latın yönlü Azərbaycan braylcasının defis (-), tire (-) və "Dünya braylı"nda qeyd alınmış durğu işarələridir (6.7):

Say bildiren ərəb rəqəmləri dünya və Azərbaycan braylcalarında rəqəm işarəsi .3456 (3.315; 6.7) ilə başlanıb belə yazılır.

Braylca latın yönlü Azərbaycan əlifbasına düzəlişlərlə keçidi dövlət səviyyəsində rəsmiləşdirmək lazımdır. Bu əlifba hüquqi boşluğun və təhriflərin qarşısını almağa imkan verir. Problemin həllinə nail olmaq üçün o, geniş dərin araşdırmalarla birləşərək ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarılmalıdır.

KAMRAN SƏFİYEV,
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi,

Biləsuvar rayonunun Bağbanlar kəndində dünyaya gəlib. Gözdən əlil olduğu üçün orta təhsilini 1973-85-ci illərdə kor və zəifgören uşaqlar üçün Respublika Xüsusi Orta İnternat Məktəbində alıb. 1985-ci ildə daxil olduğu BDU-nun filologiya fakültəsini 1990-cı ildə bitirib.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.